

Mir Cəlal həqiqətləri

Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatında və filoloji fikrində bir yazıçı və alim kimi öz yolu olan şəxsiyyət idi. Ədib XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müəyyən ədəbi irs yaradıb. Bu irs öz dəyərini, bədii-estetik tərəvətini indiyədək saxlayır. Çünki M. Cəlalin əlli illik bədii yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan gerçəkliyinin sənətkarlıqla qələmə alınmış canlı, müəzzəm lövhələridir. O əsərlərinin başlıca bədii məziyyəti ondadır ki, hansı quruluşda yazılmasından asılı olmayaraq, həyat həqiqətini ifadə edir.

Mir Cəlal son dərəcə realist yazıçı idi. Bu gün belə onun əsərlərini oxuduqda təsvirlərin canlı olmasına və reallığına heyrət edirsən. Elə bil ki, həyat hadisələri, insanlar, heç yazıçı müdaxiləsi olmadan birbaşa bədii əsərə köçürülüb. Amma belə deyil, Mir Cəlalin bədii nəsrindəki gerçəklik yazıçının bədii qüdrətilə yaradılan gerçəklikdir.

Mir Cəlalin özünəməxsus, bənzərsiz fərdi üslubu, yazı tərzı var. Bu mənada onu kimsəyə bənzətmək mümkün deyil. Amma Mir Cəlali ədəbi prinsipinə, həyatı təsvir üsulu və metodlarına görə Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi XX əsr realistlərinin davamçısı saymaq olar. Davamçı olmaq heç də yaranmış ədəbi məktəbin prinsiplərini, metod və üsullarını kor-koranə təqlid etmək deyil, o yaşarı ənənəyə, onun möhkəm və davamlı prinsiplərinə müasir bədii təfəkkürün tələbincə yeni çalarlar artırmaqdır. Bax, bu mənada yazıçı Mir Cəllalla Mirzə Cəlil və Haqverdiyev arasında sələf-xələf münasibətlərindən, ədəbi varislik əlaqələrindən söz açmaq olar.

Mir Cəlal öz elmi fəaliyyətində bu iki sənətkara dönə-dönə müraciət etmişdir. Tələbəsi Firdun Hüseynovla birgə yazdığı "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" dərslində hər iki sənətkar haqqında elmi oçerkin müəllifi Mir Cəlal Paşayevdir. Bundan başqa o, "Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917-ci illər)" doktorluq dissertasiyasında, həmçinin "Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında" sanballı monoqrafiyasında C. Məmmədquluzadə və Ə. Haqverdiyev yaradıcılığında geniş söz açmışdır. Hələ biz 1944-cü ildə çap olunan üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"ndə XX əsr ədəbi irsimizin ən əsas tədqiqlərinin də Mir Cəlal tərəfindən yazıldığını unutmuruk.

Əvvəlcə müəyyənələdirək ki, Mir Cəlalin Cəlil Məmmədquluzadə və Haqverdiyev, eləcə də digər görkəmli sənətkarlar haqqında qələmə aldığı yazılar hansı elmi yenilikləri ilə seçilir. Çünki hər hansı bir pərəstişin və heyranlığın arxasında obyektiv həqiqət durur. Mir Cəlalin "Nəsrimizin baniləri" adlı məqaləsində oxuyuruq: "Yarım əsrlik kəskin mübarizədən sonra realizm-həyat üslubu qalib gəldi. Axundovun başladığı şərəfli işi davam və inkişaf etdirən böyük ədiblər yarandı. Bunların içində Ə. Haqverdiyev və Mirzə Cəlilin mövqeyini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bizim yeni nəsrimizdə realizm üslubu çox haqlı olaraq, bu iki demokrat ədibin adı ilə adlandırılır. Bu realistlərin qüvvəsi onda idi ki, onlar müasir həyatı, ictimai konfliktləri, sinfi mübarizəni öz sənətləri üçün əsas obyekt götürürdülər. Onlar ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə canlı insanların gündəlik adi həyat və məişətini boyasız, bəzəksiz, dürüst yazırdılar. Onlar adət və ənənələri, ağır zəhməti, güzəranı, "diş ağrısını", evlənməyi, qonaqlığı, ər-arvadı, ata-oğul, dost-düşmən əlaqələrini və s. mövzu qəbul etmişdilər. Onlar köhnə, feodal-patriarxal məişəti, fanatik təsəvvür və zehniyyəti bədii ədəbiyyatın ədalət məhkəməsinə çəkirdilər. Bu böyük sənətkarlar oxucunu heyrətə gətirirdilər: "Bu necə işdir. Ədəbiyyat hara, diş ağrısı hara?! Bəs gül, bülbül? Bəs zülf, sevda necə olsun?.."

Mir Cəlalin C. Məmmədquluzadə və Ə. Haqverdiyev haqqında söylədiyi bu mülahizələr təkcə dediyi fikrin sadəliyinə və təzəliyinə görə deyil, həm də onun qəbul etdiyi ədəbi prinsiplər kimi maraq doğurur. Mir Cəlalin bu məqaləsindəki obrazlı ifadələr onun monoqrafik tədqiqatlarına və dərslərindəki elmi oçerklərinə də xas olan cəhətdir. Məsələn o, Haqverdiyevə həsr etdiyi məqaləsinin sonunu belə tamamlayır: "Haqverdiyev, bir növ, canlı Azərbaycandır, yeriyən Azərbaycandır!" Yaxud Səməd Vurğuna həsr etdiyi məqalələrindən birini belə başlayır: "Gənc Səməd bir çoxları kimi əlinə qələm alanda kağız korlamamışdır. O, fitrətən şair doğulmuşdur".

Mirzə Cəlil və Haqverdiyev hekayələrinə məxsus "obyektiv, şirin, mülayim bir nağıl üsulu", "təsvir olunan əhvalata həmişə həqiqətdə olmuş bir hadisə" kimi yanaşılması Mir Cəlalin hekayələrində də diqqəti cəlb edir. Onun Mirzə Cəlilin hekayələri haqqında dediyi bu fikri elə müəyyən mənada yazıçının bəzi hekayələrinə də şamil etmək olar: "Hekayəni (söhbət M. Cəlilin "Poçt qutusu"ndan gedir) oxuyandan sonra biz gözümüzü yumub, hekayədəki surətlərin səciyyəsinə, mövzunun dərinliyini, əsərdəki həyəcanı təsvir edə bilərik. Bütün bunlar sözdə, zahiri şəkildə, təsvirdə yox, çox zaman kinoekranda insan və hisslərin göstərildiyi kimi, məhz müstəqil hərəkətdə xarakterizə edilir".

Mir Cəlalin hələ ötən əsrin otuzuncu illərində yazdığı "Həkim Cinayətov", "Anket Anketov", "Mərkəz adamı" hekayələrində məhz Mirzə Cəlil və Haqverdiyev ənənələrinin yaxşı mənada təsirini hiss edirik.

"Xarakter bir hadisə, yığcam bir süjet, ümumiləşdirici bir mətləb, sadə söyləmə, nəqletmə üsulu hekayə sənətində əsasdır" - hekayə üçün müəyyənləşdirdiyi bu prinsipə Mir Cəlal bütün yaradıcılığı boyu sadıq qalıb.

Mir Cəlal xarakter ustası idi. Onun bu ustalığı təkcə romanlarında deyil, hekayələrində də nəzərə çarpırdı. O, obrazı bəzən qrotesk səviyyəsində təqdim edirdi, bu cür yanaşma çox zaman əndazəni aşsa da, ümumiləşdirici mahiyyət daşıyırdı. "Həkim Cinayətov" hekayəsində təsvir olunan "qəhrəman" bəlkə də həyatda yoxdur və varsa da tək-tükdür. Amma Mir Cəlal öz işinə səhlənkarlıqla yanaşan, insan sağlamlığının qeydinə qalmayan bir həkimin hərəkətlərinə elə mənə verir ki, həmin həkim doğrudan da çox suçlu və cinayətkar kimi gözlərimiz qarşısında canlanır. Bəlkə də, bu, adi bir əhvalat təsiri bağışlayar ki, gənc tələbə Ramazan Əlizadə atasını xilas etmək üçün müalicəxanaya gəlir, həkim Cinayətova müraciət edir, amma həkim heç bir şey olmamış kimi etinasız qalır, otaqda qızlarla laqırtı vurur, xəstənin yanına gedərkən küçədəki vitrinlərə tamaşa edir, nəhayət, xəstəni yoxlayarkən termometri unutduğunu görüb "təkrar ağır addımlarla müalicəxanaya tərəf hərəkət edir".

Mir Cəlalin "Anket Anketov" adlı hekayəsindən söz açan bütün müəlliflər yekdilliklə qeyd edirlər ki, müəllif bu hekayədə Anket Anketov simasında konkret və ümumi xüsusiyyətləri olan qüvvətli bədii-ictimai bir tip yaratmışdır. Kimdir Anketov? O, insanlara, insan münasibətlərinə "liçni delolar"a görə qiymət verir, sənəd varsa, deməli, o, kiməsə inana bilər. Adamlar onun nəzərində şəxsi ləyaqətinə, bacarığına görə deyil, "liçni delolarına" görə qiymətlidir. Başdan-ayağa bürokratizmdən yoğrulmuş bu tip cəmiyyət üçün zərərliyədir. Anketovlar onda da vardı, indi də...

Mir Cəlalin otuzuncu illərdə yazdığı hekayələrinin əksəriyyəti satirik ruhda idi (doğrudur, o, sonrakı illərdə də öz yazılarında bu istiqaməti davam etdirdi, amma otuzuncu illərdə bu meyil üstünlük təşkil edirdi). Zənnimcə, bunun iki səbəbi var. Birincisi; həmin meyil keçən əsrin otuzuncu illərinin nəsrində mühüm və aparıcı meyllərdən biri idi. Yazıçılar yeni cəmiyyətin əxlaq normalarına, yaşayış və davranış prinsiplərinə zidd olan eybəcərlikləri, mənfilikləri satira hədəfinə çevirir, həmin dövrün təbirinə uyğun köhnəliyə qarşı mübarizə aparırdılar. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə "Bəlkə də qaytardılar", Süleyman Sani Axundov "Molla Qasım", B. Talıblı "Erkək Tükəzban", Sabit Rəhman "Şirin bülbül", "Böyük millət məhkəməsi", "Xəyal plov" hekayələrində məhz bu yolu seçmişdilər. İkincisi, Mir Cəlal həm də yazıçı-tərbiyəçi idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər yazırdı ki, "Mir Cəlalin yaradıcılığında ibrətləndirmək meyl, tərbiyə - həm də tərbiyəsizliklə mübarizədir - məşhur prinsipi qüvvətlidir. Onun tez-tez satira və yumora müraciət etməsinin sirri də bundadır. Yenə bu səbəbdəndir ki, Mir Cəlalin tipləri əxlaqi görüşləri etibarilə ya mütləq mənfi, ya da mütləq müsbət surətlərindən ibarət olur".

Bir halda ki, Mir Cəlal yaradıcılığı barədə söhbətə onun satiralarından başladığ, bu satiranın ən kəskin formada ifadə olunmuş bir nümunəsi ilə söhbəti davam etdirək. Yenə Məmməd Cəfərə müraciət edək. O, Mir Cəlalin müharibə illərində yazdığı "Açıq kitab" romanını "həqiqətin üzünə dik baxan" bir əsər kimi səciyyələndirir.

Əsərin əsas "qəhrəmanı" Kərim Gəldiyevdir. Mir Cəlal bu obraz vasitəsilə vətənə, millətə, xalqa yabançı olan, təmiz və namuslu insanlara quyu qazan, böhtan atan, kiçik-murdar güzəranı naminə onlarca istedadların yolunu kəsən, ailələr dağıdan adamların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Açıq, birbaşa tənqid-ifşa romanın bütün mətninə hopub.

O zaman roman çap olunanda ("Vətən uğrunda" jurnalı, 1944) ədəbi aləmdə böyük əks-səda doğurdu. Tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan Məmməd Cəfər, Orucəli Həsənov əsəri yüksək qiymətləndirdilər, Orucəli Mir Cəlali "ədəbiyyata həyat gətirən" yazıçı adlandırdı, M. Cəfər isə həyat həqiqətini cəsarətlə təsvir etdiyi üçün Mir Cəlali alqışladı.

Mir Cəlal Azərbaycan sovet romanının yaradıcılarından biridir. Əbülhəsən, Süleyman Rəhimov, M.S. Ordubadi, Y. Vəzir, M. Hüseyn, Ə. Vəliyevlə birgə Mir Cəlal da XX əsr Azərbaycan romanının təməl daşlarını qoyanlardan olub. Azərbaycan romanına həsr etdiyim məqalələrimin birində yazmışdım: "Azərbaycan sovet romanının başlıca vəzifəsi sovet adamını yeni insan əxlaqının daşıyıcısı kimi göstərmək, qalib gəlmiş insanı, onun mübarizəsini əks etdirmək olmuşdur. İlk sovet romanlarımızda mövzunun ictimailiyi və aktuallığı ilə əlaqədar konfliktlər də, təqdim edilən obrazlar da öz sosial məzmunu ilə diqqəti cəlb edirdi. Mehdi Hüseynin sözlərilə desək, yazıçılar inqilab uğrunda, yeni həyat qurmaq uğrunda mübarizənin poeziyasını əks etdirməyə çalışırdılar. Bu isə, zamanın özünün diktəsi idi".

Mir Cəlalin "Dirilən adam" və "Bir gəncin manifesti" romanları da məhz həmin missiyanı yerinə yetirirdi. Bu romanlarda Azərbaycan kəndlisinin oyanması, artıq istismar aləti olmaq istəməyib öz hüququnu tələb etməsi, bunun üçün də inqilabi mübarizəyə qoşulması təsvir edilmişdir. Yazıçı "Dirilən adam"da lətifə-anektod səviyyəsində olan bir əhvalatı sosial roman səviyyəsinə qaldırmış, bir kəndin timsalında müxtəlif sinfi-siyasi qruplaşmaları, ictimai zümrələri real və təbii cizgilərlə canlandırmışdır.

Məsələ onda deyil ki, öz sevimli ailəsindən dərbədən düşüb bir parça çörək dalınca şəhərə işləməyə gələn Qədir sonralar bolşeviklərə qoşulur, məsələ ondadır ki, o ayılır, mənəvi ölümlük ictimai diriliyə çevrilir. Görkəmli tənqidçi Məmməd Arif o zaman romandakı kəndli obrazlarının passiv göstərilməsini müəllifə irad tutanlara tutarlı bir cavab verərək yazmışdı ki: "Əsərdə əməkçi xalq, yoxsul kəndlilər passiv və şüursuz göstərilməmişdir; elə olsaydı, bəbir bəylərin casusluğuna, naçalnikin və pristavın tapşırığına görə siyahı tutmalarına ehtiyac qalmazdı; elə olsaydı, kəndlilər "banditliyə" başlamazdılar, elə olsaydı, şəhər həbsxanası "pələvətlərlə" doldurulmazdı". Bir sözlə, üstündən illər, onilliklər keçsə də, "Dirilən adam" Azərbaycan kəndinin ciddi ictimai-siyasi problemlərini əks etdirən bir əsər kimi diqqəti cəlb edir".

Mir Cəlal Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin, əsrlərdən bəri yaranan və yaşanan əxlaqi keyfiyyətlərin qızgın təbliğatçısı idi. "Bir gəncin manifesti" əsərində hamının xatırladığı çox təsirli bir səhnə var. Ehtiyac ucundan Sona evindəki "Yusif-Züleyxa" xalçasını bazara satmağa gətirir. Şərq bazarına gəlmiş bir ingilis xalçanın gözəlliyinə heyran qalır, onun yanında bir yerli tacir də var. İngilis nə qədər dil tökürsə, Sona onu rədd edir. Tacir ingilisin yanında pərt olmasın deyər, xalçanı özü almaq istəyir. "İngilis almır, a bacı, görürsən ki, mən alıram. Öz müsəlman qardaşın, Əli şüası!" Amma Sona ona da satmır, çünki bu yerli tacir bir qədər əvvəl qorxaq kölə kimi xalçanı ingilislə göstərmişdi.

"Sona xalçanı çəkib aradan yığıdı və pəhləvan kimi qoltuğuna vurdu:

- Satmıram, - dedi, - vəssalam!

Xalçanın küləyi soyuq və kəsərli silah kimi ingilisin boz sifətinə dəydi. Mister vahiməyə düşmüş kimi geri-geri çəkildi. Alt çənəsini laxlatdı. Tacir onun dediyini qadına tərcümə etdi:

- Görürsən? Düzü, elədir. "Hara getsə, - deyir, - onu mən alacağam"

Sona daha da acıqlandı. İti və həyəcanlı nəzərlərilə həm taciri, həm misterini süzüb əli ilə qəti rədd işarəsi verdi:

- İtə ataram, yada satmaram!

Sona arxasını misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, deyəsən, evdə yağdı daşır. Onun dalınca iki həris canavar gözü baxır, yanırdı.

Yüzlərlə vətəndaşın sevincli, alqışlı baxışları, o namuslu qızı və qeyrətli ananı yola salırdı:

Halal olsun!"

Bu əsərdə Mir Cəlal öz roman yaradıcılığının zirvəsinə qalxır. Mehdi Hüseyn hətta bu əsəri otuzuncu illərdə yaranan Azərbaycan romanının ən yüksək mərhələsi hesab edir. Həm də onu qeyd edir ki, "Bir gəncin manifesti" xalqımızın həyatında baş vermiş böyük hadisələri və təbəddülatı poetik bir dillə təsvir etmişdir.

"Bir gəncin manifesti" hansı mövzuda yazılmasından, hansı ideyaları təbliğ etməsindən asılı olmayaraq, neçə nəslin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır. Digər tərəfdən, "Bir gəncin manifesti" romanı "Roman necə yazılır" sualının bədii praktikada ən parlaq nümunələrindən biri idi.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Mir Cəlal da, o dövrün təbirincə desək, qələmini süngüyə çevirdi. Onun nəsrində yeni bir keyfiyyət - publisistik çalarlar diqqəti cəlb etdi. Bunu təsadüfi saymaq olmaz. Əvvəla, publisistika o dövrdə bütün yazıçılarımızın əsərlərində poeziya və nəslə birgə aparıcı janra çevrilmişdi. Mir Cəlal fikir, ideya oxucuya tez və birbaşa çatsın deyər, bir çox hekayələrində publisistik maneralara üz tuturdu. İkincisi, yazıçı ədəbi yaradıcılığa oçerçkiliklə başlamışdır, onun ilk kitabı "Sağlam yollarda" adlanır və bu kitabda Mir Cəlalin sırf publisistik əsərləri toplanmışdı. Həmin yazıların elə adlarına diqqət yetirmək kifayətdir: "Sağlam yollarda", "Qələbənin açarı", "Səsimizi dünya eşitsin", "Özək raport verir", "İşləməyən dişləməz", "Zavodun tərcümeyi-halı", "Marksın dostu" və s. Ona görə də, Mir Cəlal nəsrində publisistikanın mətn daxilinə hopmasını təbii sayırıq. Bu cəhəti akademik Bəkir Nəbiyev də öz monoqrafiyasında ("Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı"-1977) qeyd edir: "Mir Cəlalin "Anaların üsyanı" əsərində biz publisistikanın yazıçı məqsədinə xidmət edən, məhz yerində işlədilmiş nümunələrini görürük".

Ədibin müharibə illərində yazdığı "Həzi Aslanov" adlı silsilə oçerkləri janrına görə oçerç sayılsa da, yazıçı Həzi Aslanovun keçdiyi şanlı həyat və mübarizə yolunu bədii lövhələrlə elə təqdim edir ki, yazının hekayəmi, oçerkmə olduğunu fərqi nə varmırsan.

Müharibə illərində Mir Cəlalin "Yollar", "Qardaş qanı", "Şərbət", "Odlu mahnılar", "Atlı", "Mərcan nənə", "Çuqçik", "Vətən yaraları", "Ər və arvad" və s. hekayələri çap olundu. Təfərrüata varmadan deyər bilərik ki, bu hekayələrin hər birində cəbhə həyatını yaxından müşahidə edən, döyüşçülərlə təmasda olan bir vətənpərvər yazıçının dəqiq, canlı müşahidələrinin şahidi oluruq. Axı, Mir Cəlal müharibə illərində bir çox yazıçı dostları ilə birgə Novorossiyskdə, Uzaq Şərqdə olmuşdu.

Müharibədən sonra Mir Cəlal üç roman yazdı. Bunlardan biri - "Yolumuz hayandır?" böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin kəşməkeşli ömür yoluna həsr olunmuşdu. Sabir yaradıcılığını böyük məhəbbətlə öz elmi əsərlərində tədqiq hədəfinə çevirən, onu mənəvi ustadı və müəllimi sanan Mir Cəlal romanda

onun mükəmməl bədii obrazını yaratdı. M. Hüseyn, Ə. Şərif, C. Xəndan, M. Cəfər, B. Nəbiyev və digər müəlliflər romanı yüksək qiymətləndirdilər.

"Yaşlıdlarım" romanı isə hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda qələmə alınmışdı. Romanda üç dövr - müharibədən əvvəlki, müharibə dövrü və müharibədən sonrakı dövrlər təsvir olunur. Bu romanı fikrimizcə, publisistik roman hesab etmək daha doğru olar. Müəllif bir çox problemlər qaldırır ki, onların hər biri həmin dövrün öz xarakterindən doğurdu. Belə ki, müharibə və insan, arxa cəbhə-ön cəbhə, ailə və məhəbbət, atalar-oğullar problemlərini əhatə edən romanda o dövrün ictimai-siyasi, mənəvi-psixoloji mənzərəsi əks olunmuşdur. Bu romanda müəllif mühakimələri üstünlük təşkil edir, hadisələrə birbaşa müdaxilə də diqqətdən yayınmır. Heç də təəccüblü deyil, istər "Yolumuz hayandır?", istər "Yaşlıdlarım", istərsə də dinc quruculuq illərinin romantikasını özündə əks etdirən "Təzə şəhər" romanlarından söz açan müəlliflər bu əsərləri "Bir gəncin manifesti" ilə müqayisə etmiş və bildirmişlər ki, hər üç roman öz bədii-sənətkarlıq səviyyəsinə görə "Manifest"ə çata bilmədi. Amma bu romanlarda da Mir Cəlal dövrün, zamanın aparıcı meyillərini, insanların psixologiyasında, mənəvi aləmində baş verən dəyişmələri, yenilik hissini əks etdirməyə çalışırdı.

İstər öncə adını çəkdiyim üç romanda və eləcə də müharibədən sonra qələmə aldığı bir çox hekayələrdə "Dirilən adam" və "Bir gəncin manifesti" romanlarının müəllifi Mir Cəlalla müharibədən sonrakı illərin Mir Cəlalı arasında müəyyən yaradıcılıq fərqi şahidi olur. "Yaradıcılıq fərqi" dedikdə biz bunu fərdi üslubun, yazı manerasının dəyişməsi, tamamilə başqa bir istiqamətdə inkişaf etməsi kimi düşünürük. "Dirilən adam" yaxud "Bir gəncin manifesti" ilə "Yaşlıdlarım" və ya altmışıncı illərdə yazdığı hekayələrinin yazı tərzini, ifadə üslubu arasında, demək olar ki, ciddi bir fərq duyulmur. Məsələn burasındadır ki, Mir Cəlal müharibədən sonrakı yaradıcılığında təkə realist deyil, həm də moralist kimi nəzərə çarpır. Bunu Mir Cəlalin uzunmüddətli pedaqoji fəaliyyəti ilə də izah etmək olar. Mir Cəlal sayı-hesabı bilinməyən böyük bir filoloq ordusunun yetişməsi və formalaşmasında mühüm rol oynayan MÜƏLLİM idi. Azərbaycanın bir çox məşhur filoloqlarının ustası məhz Mir Cəlal müəllim olmuşdur. Onun təbiətində ustadlıq, yol göstərənlik kimi sanki ilahidən bəxş olunan bir xüsusiyyət vardı. Yazıçı-moralist Mir Cəlalı heç də nəsihətçi kimi qələmə vermək olmaz. O, həyatda da ədəbiyyatda olduğu kimi müdrik idi. Müdrik insanın isə söylədikləri quru nəsihət kimi yox, həqiqətə doğru çağırış kimi səslənir.

Mir Cəlal görkəmli ALİM idi. Alim sözünü böyük hərflərlə nəzərə çarpdırmağımın və ondan əvvəl görkəmli təyini işlətməyimin səbəbi var. Mir Cəlal yazıçı olmasaydı belə, biz ondan elmdə müəyyən iz buraxan görkəmli bir alim kimi söz açardıq.

Deyirlər ki, otuzuncu illərin ortalarında Mir Cəlal küçədə böyük ədib Hüseyn Cavidlə rastlaşır. Kəmal-ədəblə Cavidə salam verir. Böyük ədib Mir Cəldən soruşur ki, nə işlə məşğulsan. Mir Cəlal deyir ki, Azərbaycan qadın şairlərinin yaradıcılığı barədə elmi mövzu götürmək istəyirəm, bununla bağlı xeyli material toplamışam. Cavid gülümsünür və əlini Mir Cəlalin çiyinə vurub deyir: "Sən qadınlar haqqında yox, bunu hamı yazıb-Füzuli sənəti barədə elmi iş yaz. Dəryada damla axtar, damlada dərya yox!".

Və Mir Cəlal "Füzulinin poetikası" mövzusunda elmi iş üzərində işləməyə başlayır. 1940-cı ildə o, həmin mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə qazanır.

Bu, elə bir dövr idi ki, Azərbaycan füzulşünaslığı yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdu. Əgər söhbət lap qədimdən gedirsə, deyə bilərik ki, füzulşünaslıq elminin ilk təşəbbüsləri elə Füzulinin sağlığından başlayır: Lətifinin "Təzkirətül-şüəra" (1546), Sam Mirzənin "Təhfeyi-Sami" (1550), Əhdi Bağdadinin "Gülşəni-şüəra" (1563) təzkirələrində Füzuli və onun yaradıcılığı barədə məlumatlara rast gəlirik. Daha sonrakı əsrlərin təzkirələrində də bu məlumatlar bir-birini əvəz edir. Nəhayət, keçən əsrin əvvəllərində görkəmli ədəbiyyatşünas F.B. Köçərlinin "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adlı ilk ədəbiyyat tariximizdə Füzuli yaradıcılığı geniş şəkildə şərh olunur. Bundan sonra M. Köprülüzadənin, İ. Hikmətin, Ə. Abidin, S. Mümtazın, Y.V. Çəmənəminlinin məqalələrində də Füzuli mövzusu genişlənir. 1925-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti tərəfindən "Füzuli" məqalələr toplusu nəşr edilir. (Bu haqda tədqiqatçı Gülşən Əliyevanın "Azərbaycan füzulşünaslığının təşəkkülü" kitabında geniş və ətraflı söz açılır. Bakı, 2005).

Füzulşünaslıqda yeni mərhələ 1939-1940-cı illərdən başlayır, Füzuli haqqında, onun yaradıcılığı barədə məqalələri ilk elmi monoqrafiyalar əvəz edir. Burada Həmid Araslının "Füzuli" (1939) və Mir Cəlalin "Füzulinin poetik xüsusiyyətləri" (1940) kitablarının adlarını çəkə bilərik. Deməli, bu iki alim Azərbaycan füzulşünaslığında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşlar.

"Füzuli sənətkarlığı" monoqrafiyası doğrudan da həm Azərbaycanda, həm də xaricdə (xüsusilə Türkiyədə) dahi şairə həsr edilən ən sanballı əsərlərdən biridir. Əsər yazılış tərzini etibarilə sırf elmi

mühakimələr üzərində qurulmamışdır, dərin elmi mühakimələrlə yanaşı, burada hissi-emosional üslub tərzinin də öz yeri var və bu cəhət, monoqrafiyanın elmi sanbalını qətiyyənlə artırır.

Mir Cəlal füzulşünaslıqda ilk dəfə olaraq dahi şairin yaradıcılığını müəyyən mövzular üzrə qruplaşdırır və sonrakı tədqiqatçılar üçün bu mənada sanki sistemli bir kompozisiya yaradır. "Başlanğıc" hissəsindən sonra gələn fəsillərin adlarına diqqət edin: "Füzuli şeir haqqında", "Qəzəllər haqqında", "Bədii dil xüsusiyyətləri", "Mənzərələr", "Şeir mədəniyyəti-texnika", "Bədii məntiq", "Lirika", "Bədii nəsr", "Rind və Zahid", "Nizami və Füzuli", "Ölməz məhəbbət dastanı", "Füzulidə alleqoriya", "Böyük mənəvi müasirimiz".

Mir Cəlal Paşayevin namizədlik dissertasiyası ilə doktorluq dissertasiyası arasında cəmi yeddi illik bir zaman məsafəsi var. 1947-ci ildə o, "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Bu əsərlə o, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəxəssislərindən biri olduğunu təsdiq edir. Qətiyyətlə demək olar ki, o, bu sahədə də ilkin yol açanlardan biri olmuşdur. Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında C. Məmmədquluzadə, Sabir, Haqverdiyev, N. Nərimanov, H. Cavid, A. Səhhət, M. Hadi kimi görkəmli sənətkarların həyat və yaradıcılığının elmi şəkildə öyrənilməsində, bu sənətkarların hansı ədəbi məktəbə mənsub olduqlarını təyin etməkdə doğrudan da çox iş görüb. Təkcə doktorluq dissertasiyasında deyil, həm də ayrı-ayrı monoqrafiya və məqalələrində də biz bunu izləyə bilərik.

Bu yazını sona çatdıranda Mir Cəlal müəllimin bir vaxtlar mənim də müəllimim olduğunu xatırladım. O, ADU-nun filologiya fakültəsində oxuduğum zaman gördüyüm ilk müəllim idi. Sentyabrın 1-də, 1967-ci ildə. O, içəri girdi və mehriban, xoş təbəssümü ilə bir-bir adımızı soruşdu, hansı rayondan, ya kənddən olduğumuzla, yataqxanada yerləşib-yerləşmədiyimizlə maraqlandı. Sonra ilk mühazirəsinə başladı. Mühazirələrinin birində tələbələrə üzünü tutub dedi: "Burada adı Vaqif olan varmı?". Məni göstərdilər. Əlini çiynimə qoyub dedi: "Səməd Vurğunun "Vaqif"ini oxumusanmı?" Mən "bəli" dedim. "O pyesdən əzbər bildiyin parça varmı?". Mən "Vaqif" pyesinin səkkizinci şəkildən (Vaqiflə Qacarın qarşılaşması səhnəsi) əzbər bildiyim parçanı söylədim. Mir Cəlal müəllimin üzü işıqlandı.

Mən Mir Cəlalin Səməd Vurğuna böyük məhəbbətinin şahidi kimi ona həsr etdiyi monoqrafiyası və bir neçə məqaləsi ilə tanışam. "Səməd Vurğunun əziz xatirəsi" adlı məqalə belə başlayır: "Orduda belə bir qayda var: şəhid olan nadir qəhrəmanın adı hissənin siyahısında hər səhər yoxlama zamanı başda çəkilir. Ədəbiyyat ordumuzun işində də müasir şeirimizin qəhrəmanı Səməd Vurğun buna bənzər şərəfli bir yer tutmuşdur".

Mir Cəlal müəllim də öz yazıçı-alim ömrü ilə ədəbiyyatımızın bu gün də xatırlanan mötəbər ağsaqqallarından olmuşdur. O da S. Vurğun, S. Rüstəm, M. Hüseyn, M. İbrahimov, S. Rəhimov kimi ədəbiyyatımızın başında duran sənətkarlardan olmuşdur.

Vaqif Yusifli,
filologiya elmləri doktoru